

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen készült
az Európai Unió támogatásával. Projekt azonosító:
EFOP-3.4.3-16-2016-00014

ANTIK ESZMETÖRTÉNET

Dr. habil. Mogoródi Emese

3. Téma

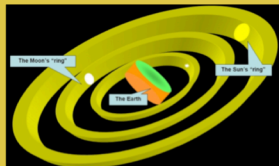
A filozófiai spekuláció megjelenése

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen készült az Európai Unió támogatásával. Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

3. TÉMA

1. Lecke

A preszókratikus
filozófia – Áttekintés

10 – 15
PERC

FŐBB KORSZAKOK

- I. A „palotakultúrák” kora (bronzkor)
(kb. 3000-1150)
- II. A műkénéi kultúra bukása és a „sötét kor”
(kb. 1200/1150-850)
- III. A geometrikus kor (a gyarmatosítás kora)
(875 – 750 v. 700)
- IV. Orientalizáló kor (korai archaikus kor)
(kb. 750/700 – 630)
- V. Archaikus kor (kb. 630-490)
- VI. Klasszikus kor (490-323)
- VII. Hellenisztikus kor
(323-Kr.e. 146/Kr.u.31/Kr.u.330)

A preszókratikus filozófusok

MS 5068
Hesiod: Erga kai Hemérai (Works and Days).
Alexandria, 3rd c. BC

- A „preszókratikus” kifejezés a „Szókratészt megelőző” görög filozófusokra utal, Hermann Diels (1848-1922) német filológus *Die Fragmente der Vorsokratiker* (Berlin, 1906) című, háromkötetes, görög-német nyelvű szövegkiadása alapján.
- Ezekről a filozófusokról ugyanis nem maradtak ránk teljes művek, szövegeiket csak későbbi szerzők **idézetek és parafrázisai** alapján ismerjük, ezért egy adott

szerző szövegeit számos forrásból kell alapos szövegkritikai-filológiai módszerekkel összeállítani. Diels forráskiadása előtt ugyan léteztek egy-egy szerző művének különböző kiadásai (pl. Parmenidész, Empedoklész), de átfogó, az összes „Szókratész előtti” görög filozófus szövegeit felölelő szövegkiadás nem létezett. Ezért a filozófiatörténet jelentőségüket kevésbé ismerhette el.

- A „preszókratikus” kifejezés azonban félrevezető:
 - számos, ide sorolt filozófus Szókratész (469/68-399) kortársa volt, akár nála idősebb is;
 - az ide tartozó filozófusok többsége alapvetően természetfilozófiával foglalkozott; Diels azonban a szofistákat is közéjük sorolta, akik azonban jellemzően nem természetfilozófiával foglalkoztak.
- A preszókratikusok szövegeit Diels kiadása alapján hagyományosan két típusba soroljuk:

„az istenek születnek – az ember azt hiszi, s azt, hogy az alkat, a hang s a ruházat náluk is úgy van.”
(Xenophanész DK21 B14 = KRS 167)

- **töredékek (lat. fragmentum)**
az adott filozófus eredeti szövegei, „egyeses idézetek”;
jelölésük: „fr.” vagy „B + töredékszám”

„Azt is mondják némelyek, hogy a lélek áthatja a mindenséget, s ennek alapján vélte talán Thalész is azt, hogy minden tele van istennel” (Arisztotelész *De anima* 405a19 = DK11 A22 = KRS 91).

- **testimónium (lat. „tanúságtétel”)**
az adott filozófus tanításaira vonatkozó tudósítás, szavai, szövegei „átfogalmazása” (parafrázis); vagy életére, tevékenységére vonatkozó tudósítás;
jelölésük: „test.” vagy „A + test. szám”¹

„És isteni természetű az *apeiron*: «halhatatlan» ugyanis és «romolhatatlan» (DK12 B 3), mint Anaximandrosz és a legtöbb természetkutató mondja” (Arisztotelész *Phys.* 203b7 = DK12 A 15 = KRS 108).

Mivel minden preszókratikus szerzőt későbbi szerzők idéznek, valójában minden esetben a kettő kombinációjával találkozunk a forrásszövegekben.
(Tehát a testimóniumokon belül találhatók a töredékek.)

¹ Diels töredék illetve testimónium számozását művének egy későbbi (Walther Kranz által módosított) kiadása alapján hagyományosan a következőképp jelöljük: DK (a kiadott mű) + a műben adott számozás alatt kiadott szerző + A (= testimónium) vagy B (= töredék) + testimónium vagy töredék száma; pl. DK 21 B14: a Diels-Kranz gyűjteményben szereplő 21. számú szerző (Xenophanész) 14. töredéke. G.S. Kirk, J.E. Raven és M. Schofield: *A preszókratikus filozófusok* (Budapest, Atlantisz, 1998) (=KRS) című művében saját számozást alkalmaz (a szövegek előtti, vastagon szedett számok), miközben megadja a töredékszámokat is (pl. „fr. 10”). A jelen tananyagban mindkét számot megadom (pl. Xenophanész DK 21 B14 = KRS 167). Ha nem vastagon szedett számot adok meg KRS könyvéből, akkor az az oldalszámra utal. (M.E.)

A legfontosabb preszókratikus filozófusok

Ión gondolkodók

Thalész (flor. 582/81) Milétosz

Anaximandrosz (610-546) Milétosz

Anaximenész (flor. 546/45) Milétosz

Püthagorasz (Szamoszról Krotónba)

Xenophanész (Kolophónból Eleába)

Hérakleitosz (flor. 501/500) Epheszosz

márvány relief, „Anaximandrosz”
felirattal, római másolat

görög nyelvjárások

A preszókratikus filozófusoknak nem ismerjük pontos születési és halálozási évszámát, az elfogadott évszámok minden esetben csak valószínűsíthetőek. A források sok esetben nem ezeket, hanem a „virágkorukat” adják meg, mégpedig az Olümpiaszok valamelyik évéhez kötve. Ennek rövidítése a **flor.** (lat. *floruit*: „virágzott”) (40 éves kor). Noha elvéve (többnyire jóval halálukat követően) ábrázolják őket, nem ismert róluk egyetlen hitelesnek tekinthető portré sem.

Dél-Itáliai gondolkodók

Püthagorasz (kb. 580-500)

Szamosz $\Rightarrow$ Krotón

Xenophanész (kb. 575/70-470)

Kolophón $\Rightarrow$ Elea

Parmenidész (flor. 501/500) Elea

Zénón (flor. 450) Elea

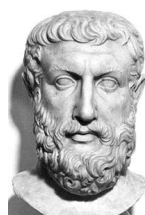
Melisszosz (flor. 430) (Szamosz)

Empedoklész (kb. 495-435)

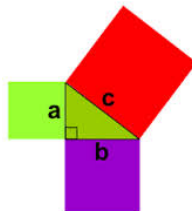
Akrasz (Szicília)

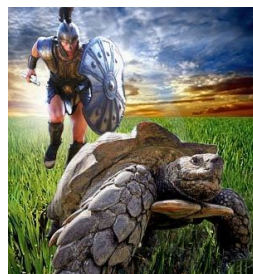
dór templom, V. sz. Segesta, Szicília

Parmenidész ?

Püthagorasz tétele

Akhilleusz és a teknősbéka

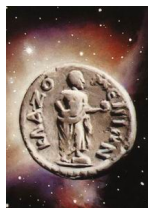

A preszókratikus filozófusok területi felosztása egyúttal nagyjából filozófiáik jellegét is meghatározta. Az **ióni filozófia** inkább természetfilozófia központú és erősen támaszkodik az empiriára („tapasztalat”); ezzel szemben a **Dél-Itáliai filozófia** matematikai-logikai, nyelvméleti orientálódású, és jellemzően *a priori* („a tapasztalattól független”) érvekre támaszkodott.

Athéni

Anaxagorasz (kb. 500-428)

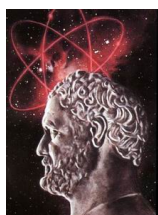
Atomisták

Démokritosz

(kb. 460/57-430) Abdéra

Leukipposz (flor. 440/35)

Milétosz?

Szofisták

Prótagorasz (kb. 490-421) Abdéra

Gorgiasz (kb. 485/80-380?) Leontinoi (Szicília)

Antiphón (kb. 470-411) Athén

Prodikosz (kb. 460-399) Keósz

Hippiasz (V. sz. második fele) Élisz

További olvasmányok:

Kirk, G.S. – Raven, J.E. – Schofield, M.: *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz, Budapest 1998, 29-36.

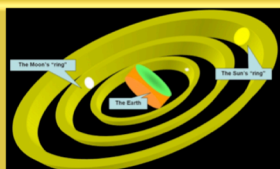
Ellenőrző kérdések:

1. Kiket nevezünk összefoglaló néven „preszókratikus filozófusoknak”? Miért félrevezető ez az elnevezés?
2. Mi a különbség „töredék” és „testimónium” között?
3. Milyen területi csoportokra oszthatóak a legkorábbi görög gondolkodók, és kik tartoznak az egyes csoportokba?

Kiválósági kérdések, feladatok:

1. Miért problematikus a szofisták besorolása a „preszókratikusok” közé?

3. TÉMA

2. Lecke

A preszókratikus

filozófia

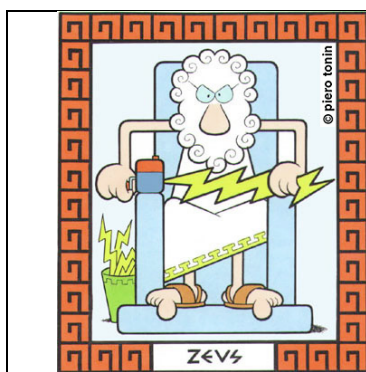
eszmétörténeti

jelentősége

10 – 15
PERC

“ mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásaikért az Idő elrendelése szerint...” (Anaximandrosz DK12 B1 = KRS 110)

- **Mítosz** (gör. *müthosz* „mese, elbeszélés”) és **logosz** („értelmes beszéd”, később „ész, értelem”) szembekerülése, elkülönülése: **a filozófia illetve tudomány**, mint racionális világkép, világmagyarázat meghaladja a mitikus magyarázatokat:
 - szakítás a mesés, fantasztikus, irracionális oksági magyarázatokkal, az isteni oksággal; a **természeti okság** illetve **törvényszerűség** felfedezése
 - az oksági magyarázatokban a megszemélyesítés (antropomorfizmus) elhagyása (**dezantropomorfizáció**).

„Haragot, istennő, zengd Péleidész Akhilleuszét,
vészest, mely sokezer kínt szerzett minden akhájnak,
mert sok hősnek erős lelkét Hádészra vetette,
míg őket magukat zsákmányul a dögmadaraknak
és a kutyáknak dobta. **Betelt vele Zeusz akaratja,**
attól kezdve, hogy egyszer szétváltak civakodva
Átreidész, seregek fejedelme s a fényes Akhilleusz.
És melyik égilakó uszitotta viszályra a kettőt?
Létó s Zeusz fia: mert neki gyúlt a királyra haragja,
s ártó vészt keltett a seregben; hulltak a népek.”
(Íliasz I.1-10)

- Homérosz *Ílias*ában a trójai háború görög veszteségeinek **oka** és a háború **végkimenetele** is **isten akarat következménye**.
 - a veszteségek oka: Apollón (Létó és Zeusz fia) haragja Akhilleusz ellen (mivel megsértette azzal, hogy Agamemnóntól elvette Khrüszéiszt);
 - végkimenetelének magyarázata: „Zeusz akaratja” (mivel Parisz a „vendégbarátság védő” Zeust sértette meg Helené megszöktetésével).
- Hésziodosz: Az *istenek születése* (*Theogonia*) című eposzában a világ kialakulása és differenciálódása (különböző régióinak elkülönülése) **istenti születésekkel és nemzésekkel** esik egybe.
- A fenti elméletek háttérében működő előfeltevés:
„mitikus” = irracionális
(← további előfeltevés: a tudomány a vallás legyőzésén keresztül fejlődik ki).
- Ez a felfogás **durva leegyszerűsítés**. Ehelyett:
 1. az átmenet fokozatos, a „racionalizáció” nem teljes;
 2. a görög „tudomány” különbözik a modern tudomány fogalmától.

„Még maga a megszemélyesítés gondolata sem volt teljesen antiracionális. A világ fölosztása különböző tulajdonságokkal és képességekkel rendelkező istenségek és daimónok között önmagában is már az osztályozás műveletének figyelemre méltó megnyilvánulása.” (Kirk, Raven, Schofield: *A preszókratikus filozófusok*, 120.)

- Hésziodosz: *Theogonia* című műve illusztrálja ezt a megállapítást. Az istenek közötti hatalmi harcok sorozata végül Zeusz győzedelmeskedéséhez vezet a káosz erői felett.

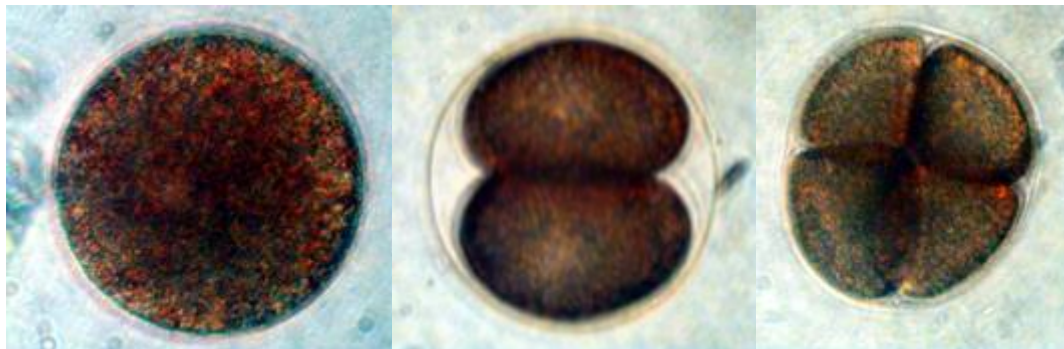

A mítoszból a *logoszba* való átmenet lényege innen tekintve nem az, hogy

1. egy zavaros, kaotikus, babonáktól áthatott világképet minden átmenet nélkül felvált egy racionális és felvilágosult világkép,
2. és megszületik a modern, tudományos világszemlélet.

Ehelyett: a **kompakt** világkép átalakulása **differenciált** világképpé (E. Voegelin);

- → egy új rend keresése.

Kompakt világkép: a világ különböző szférái:

- a természet
- a természetfeletti (isteni) és
- a társadalom *egyetlen, integráns egységet alkot*:

„a vallásos ember számára a ‘természet’ sohasem pusztán ‘természeti’ [...]”
(Eliade: *A szent és a profán*, 143.o.)

„A vallásos ember számára a ‘természetfeletti’ elválaszthatatlanul összekapcsolódik a ‘természettel’, hiszen a természetben mindig valami olyasmi fejeződik ki, ami túlhalad rajta.” (Im. 108.o.)

„A vallásos ember számára a kozmosz ‘él’ és ‘beszél’” (Im. 154.o.)

„Az ontofánia egybeesik a hierofániával.” (Uo.)

A kompakt szimbolizáció (mitikus világkép) legfontosabb jellemzője:

- a világ megértése nem a személytelen „az” , hanem a személyes „Te” módusában történik (Henry Frankfort: *Before Philosophy: The Intellectual Adventure of Ancient Man*. 1946).

Következmények:

- a világban működő erők **személyek** (istenek, isteni erők)
- a világmagyarázatok ezen személyek **történetei** elbeszélésének (mítoszok) formáját öltik

- a világ genetikuss v. genealogikus magyarázata
- a magyarázatok (történetek) sokfélesége, gazdagsága, inkoherenciája.

Ezzel szemben a filozófiai magyarázatok fokozatosan elhagyják

- 1. a megszemélyesítéseket (**dezentropomorfizáció**, demitologizálás), valamint
- 2. a világ genealogikus (nemzések és születések) modelljét (ehelyett: **mechanikus** v. **geometrikus modell**), és
- 3. a magyarázatokban a) **ökonómikusságra** és b) **koherenciára** törekszenek.

További olvasmányok:

Mogyoródi Emese: "Mitikus világlátás és filozófiai spekuláció viszonya a korai görög filozófiában" *Magyar Filozófiai Szemle* 1997/1-2, 383-412.

https://www.academia.edu/8752429/Mitikus_világlátás_és_filozófiai_spekuláció_viszonya_a_korai_görög_filozófiában_Mythical_World-View_and_Philosophical_Speculation_in_Early_Greek_Philosophy_-_in_Hungarian

Kirk, G.S. – Raven, J.E. – Schofield, M.: *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz, Budapest 1998, 119-123.

Ellenőrző kérdések:

1. Mi a standard magyarázat a mitikus világkép és a filozófiai spekuláció különbségeire vonatkozóan?
2. Ezzel szemben milyen értelmezési keret alkalmasabb a különbségek megragadására és miért?
3. Melyek a filozófiai/tudományos gondolkodásmód jellemzői?

Kiválósági kérdések, feladatok:

1. Mi a következménye annak, hogy a kompakt szimbolizáció a világot nem személytelen erők működési terében ragadja meg?

3. TÉMA

3. Lecke

Anaximandrosz (kb.
610-546) és a
milétoszi filozófia

10 – 15
PERC

“mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak jogtalankodásaikért az Idő elrendelése szerint...” (Anaximandrosz DK12 B1 = KRS **110**)

Anaximandrosz mesteréhez, Thalészhoz hasonlóan, magyarázatot adott a kozmosz keletkezésére:

Pszepudo-Plutarkhosz *Strom.* 2 (DK12 A 10, KRS **121**, 202.o.)

„Azt mondja, ennek a kozmosznak a keletkezésekor az örökké fennállóból levált **a meleg és a hideg csírája**, és ebből valamiféle lánggömb nőtte körbe a földet körülfogó levegőt, mint fát a kéreg. Amikor ez szétszakadozott és bizonyos körökké záródott, akkor alakult ki a Nap, a Hold és a csillagok.”

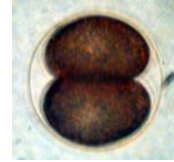
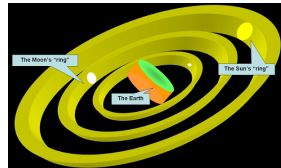

A kozmosz keletkezésére vonatkozó magyarázat a mitikus világképtől a filozófiai/tudományos világképhez való átmenet alapvető jellegzetességeit mutatja:

- 1. dezantropomorfizáció

- 2. mechanikus, geometrikus modell:

„a meleg és a hideg csírája”

- 3. a) **ökonómikusság**
(a legegyszerűbb magyarázat) és
- b) **koherencia**
egységes magyarázat: a **kozmogónia** és a **zoogónia** párhuzama: a szárazföldi élőlények eredetének magyarázata hasonló a világ keletkezésének magyarázatához.

Aetiosz V.19, 4

„Anaximandrosz azt mondja, **az első állatok** a nedvesben születtek meg, s tüskés burok borította őket. Életkoruk előrehaladtával kijöttek a szárazabb részekre, **s miután a burok leszakadt róluk**, rövid ideig más formában éltek” (KRS 133).

A mitikus világképtől való elszakadás azonban részleges:

- 1. az „örökké fennálló” (KRS 121) (= az *apeiron*: „határtalan” v. „meghatározatlan”) „mindent körülölel és kormányoz” (KRS 108) (**megszemélyesítés**);
- 2. az *apeiron* nem istenség ugyan, de „**isten természetű**, ... halhatatlan és romolhatatlan” (KRS 108);
- 3. a **genealogikus modell** annyiban megmarad, hogy a kozmikus folyamatokat a biológiaiak mintájára fogja fel („a hideg és a meleg csírája”, „mint fát a kéreg”: KRS 121); és a világmagyarázat a
- **kozmogónia** (a világ keletkezése) formáját ölti (történet); de kozmológia (a világ jelenlegi rendje) is.

A milétoszi *arkhé*

arkhé (gör.) „kezdet, eredet, uralom” = lat.

principium

A milétoszi

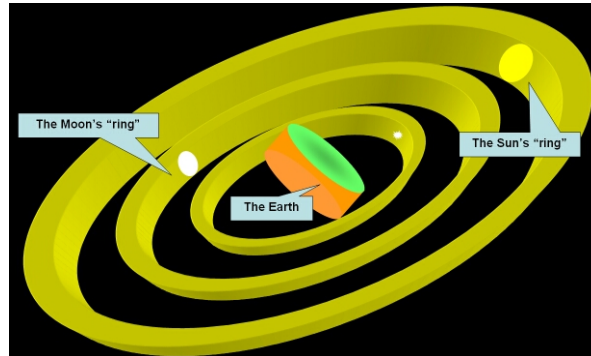
természetfilozófusok a világ keletkezésére illetve differenciálódására adott magyarázataikban felteszik egy eredendő „ősanyag” vagy „őselv” (*arkhé*) létezését. Ez azonban nem teljesen felel meg a mi anyagról alkotott fogalmunknak.

A milétoszi filozófusok:

- **Thalész** (flor. 585/84):
 - víz (KRS **84, 85**)
- **Anaximandrosz** (kb. 610/9-545)
 - *apeiron* (KRS **101A, B, C**)
- **Anaximenész** (flor. 546/5)
 - levegő (KRS **139, 140, 141**)

- A milétoszi *arkhét* hagyományosan **természeti szubsztanciaként** (anyagi létezőként) szokás értelmezni, amelyből a természeti világ létezői kialakultak, és amely valamiképp az egyes, differenciáltabb létezők összetevője marad (lásd KRS **85**, alább idézve).
- Ez a felfogás azonban anakronisztikusan belevetíti a modern tudományosság bizonyos elgondolásait a korai filozófusok gondolkodásmódjába.
- A korai filozófusok „mechanikus” világmodellje ugyanis nem implicálja a modern tudományos világbép két, alapvető jellemzőjét:
 - 1. materializmus
 - 2. empirizmus.
- 1. Az *arkhé* részben megszemélyesített és isteni jellemzőkkel bír (Anaximandrosz KRS **108**, Anaximenész KRS **144-146**)
- 2. A milétoszi természetfilozófia ugyan a(z) empirikusan megfigyelhető jelenségekre kíván magyarázatot adni (tehát ezekkel összhangban kíván állni), azonban **nem osztja azt a feltevést**, hogy az ismeretek egyetlen forrása az érzékelés volna:

- pl. Anaximandrosz világmodellje: a Föld a középpontban van, mert mindentől egyenlő távolságra található (KRS 123, 124): ez elméleti (nem empirikus) belátás, háttere a **geometria**, nem a fizika;

- Anaximenész: a különféle természeti szubsztanciák a levegő sűrűsödése és ritkulása révén alakulnak ki (KRS 148, 149); a sűrű hideg, a ritka meleg (KRS 143); ezt az elméletet azonban egy vödör fagyott víz (mely nagyobb térfogatú) cáfolja;

a kísérletezés hiánya: fontosabb számukra **az elméleti elegancia (ökonomikusság) és koherencia** semmint az empirikus bizonyítás

Arisztotelész (384-322) testimóniuma:

- az első filozófusok természetfilozófusok v. természetkutatók (*phüszikoi*, *phüsziológiai*) ↔ „teológusok” (pl. Hésziodosz):

„Az első filozófusok közül a legtöbben azt gondolták, hogy minden dolognak **csakán anyagi fajtájú principiumaik** (*arkhé*) vannak. Amiből ugyanis valamennyi dolog van, azaz amiből mint elsőből létrejön és amibe mint végsőbe belépusztul úgy, hogy annak szubsztanciája állandó marad, tulajdonságai azonban változnak, arról mondják, hogy eleme és principiuma (*arkhé*) a dolgoknak, és ezért azt gondolják, hogy nincs abszolút keletkezés és pusztulás, mivel az ilyen természet mindig megmarad.” (*Met.* I.3 983b6) (KRS 85, 143.o.)

- Arisztotelész ezzel azt sugallja, hogy a milétoszi filozófusok materialisták voltak, és/mert nem ismerték fel a **mozgató ok** (*causa efficiens*) feltételezésének szükségességét.

Arisztotelész négy okot különböztet meg:

- anyagi ok (*causa materialis*) (pl. egy szobor anyaga)
- ható ok (*causa efficiens*) (a szobrász)
- formai ok (*causa formalis*) (az általa elképzelt forma)
- célok (*causa finalis*) (gyönyörködtetés)

Ezek közül csak az anyagi ok anyagi, a többi anyagtalan.

- Arisztotelésznek bizonyos értelemben igaza van, mivel a milétoszi *arkhé* sok tekintetben hasonlít az anyagi létezőkre. Ugyanakkor **nem állítható, hogy a milétoszi filozófusok csupán az anyagi okság mentén magyarázták volna a világ felépítését illetve működését:**

- Thalész: „minden tele van istenekkel” (KRS 91)
- Anaximandrosz: az *apeiron* nem azonos az elemek egyikével sem (transzcendens) (vö. KRS 181.o.), és „mindent körülölel és kormányoz” (KRS 108)
- Anaximenész: a levegő „határtalan és isteni” (KRS 144-146); analógiát állít fel a lélek/levegő és a világlélegzet (*pneuma*) között (KRS 160).

A(z élő) mozgató és a(z élettelen) mozgatott között nem tesznek különbséget: **hülozoizmus**. „Az ontofánia egybeesik a hierofániával.” (M. Eliade, vö. 3/2. Lecke)

További olvasmányok:

Kirk, G.S. – Raven, J.E. – Schofield, M.: *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz, Budapest 1998, 125-244.

Ellenőrző kérdések:

1. Mennyiben felel meg Anaximandrosznak a világ keletkezésére adott magyarázata a filozófiai/tudományos világképnek (szembeállítva a mitikus magyarázatokkal)?
2. Mennyiben jelent ez csupán részleges elszakadást a mitikus világképtől?
3. Mit jelent a görög *arkhé* kifejezés? Hagyományosan hogyan értelmezik a milétoszi *arkhét*? Mennyiben világítja meg ezt Arisztotelész értelmezése?

Kiválósági kérdések, feladatok:

1. A milétosziak mely tanításai támasztják alá, hogy a világra vonatkozó magyarázataik nem szorítkoznak az anyagi okságra?